

РОЗМЕЖУВАННЯ КРАЙНЬОЇ НЕОБХІДНОСТІ ТА СУМІЖНИХ КАТЕГОРІЙ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

За своєю сутністю крайня необхідність є загально-правовою категорією, що має певні особливості залежно від того, про які галузеві відносини йдеться.

При визначенні цього поняття стосовно цивільного права доцільно розрізняти крайню необхідність у широкому та вузькому значенні. Крайня необхідність у широкому значенні — це стан, наявність якого дає особі право застосовувати будь-які не заборонені законом засоби для усунення небезпеки, що загрожує їй або іншим суб'єктам права. Крайня необхідність у вузькому її розумінні — це інститут, який регулює правові наслідки вчинених внаслідок гострої потреби дій, спрямованих на відвернення шкоди особі, що діяла, або іншим особам. Завдання шкоди особою, що діяла у стані крайньої необхідності, є підставою виникнення зобов'язань відшкодування завданої шкоди (ст. 1171 ЦК України).

Оскільки крайня необхідність у широкому значенні терміна охоплює не лише власне крайню необхідність, але й низку інших правомірних дій, спрямованих на самозахист, які створюють різні правові наслідки (зокрема, у число різновидів крайньої необхідності включають загальну аварію, необхідну оборону, рятування майна тощо), виникає потреба розмежування крайньої необхідності як правового інституту цивільного права та суміжних категорій, від чого залежить характер відшкодування завданої шкоди.

Слід зазначити, що питання відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності, частково були об'єктом наукових досліджень. Однак практично усі вони були виконані на матеріалах раніше чинного або зарубіжного законодавства [1]. До того ж значна частина їх була проведена у галузі кримінального права [2; 3]. Крім того, питанням розмежування крайньої необхідності та суміжних інститутів (за винятком необхідної оборони) уваги майже не приділялося.

Таким чином, можна зробити висновок, що проблематика, якої стосується ця стаття, залишається дослідженою недостатньо і є актуальною на сьогоднішній день.

Приступаючи до вирішення завдань, які поставили перед автором статті, виходимо з того, що, як впливає із ст. 1171 ЦК України, ознаками крайньої необхідності за цивільним законодавством України є таке: 1) шкода при крайній необхідності завдається для усунення небезпеки, що загрожує цивільним правам або інтересам фізичної або юридичної особи; 2) особа, що діє у стані крайньої необхідності, завдає шкоди з метою усунення реальної небезпеки, тобто небезпеки, яка існувала в момент виникнення крайньої необхідності; 3) небезпека цивільним правам та інтересам може бути створена різноманітними чинниками: природними явищами, будь-якими діями чи бездіяльністю людей,

технічними факторами, фізіологічним (біологічним) станом інших людей, поведінкою тварин; 4) крайня необхідність відсутня, якщо шкода вже завдана; 5) крайня необхідність має місце, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами. Саме наявність зазначених ознак, передусім, служить критерієм розмежування крайньої необхідності та суміжних правових інститутів, пов'язаних із завданням шкоди при усуненні небезпеки її виникнення.

Враховуючи перелічені ознаки крайньої необхідності, проведемо її розмежування із суміжними категоріями цивільного права.

Почати порівняльний аналіз доцільно із зіставлення крайньої необхідності та загальної аварії, оскільки останню із деякими застереженнями можна вважати прототипом крайньої необхідності.

Слід зазначити, що, очевидно, саме внаслідок такого підходу до визначення генезису крайньої необхідності, стосовно розуміння сутності співвідношення таких категорій, як крайня необхідність і загальна аварія, існують розбіжності: одні науковці загальну аварію вважають видом шкоди, завданої у стані крайньої необхідності, а інші — оцінюють їх як рівнозначні явища, що знаходяться в одній площині [4].

Ознаки загальної аварії можна вивести на підставі аналізу її визначення, що міститься у ст. 277 Кодексу торговельного мореплавства України: «Загальною аварією визнаються збитки, яких завдано внаслідок зроблених навмисно і розумно надзвичайних витрат або пожертвувань з метою врятування судна, фрахту і вантажу, що перевозиться на судні, від загальної для них небезпеки». Звідси випливає, що для дій, які зумовили настання загальної аварії, характерні: 1) наявність загальної небезпеки для судна, фрахту і вантажу, що перевозиться на судні; 2) здійснення навмисних і розумних витрат або пожертвувань, спрямованих на запобігання шкоди; 3) виникнення збитків внаслідок вчинення зазначених дій.

Що стосується віднесення до крайньої необхідності дій, які зумовили загальну аварію, то, порівнюючи ознаки крайньої необхідності та загальної аварії, дійсно можна відзначити, що між цими правовими інститутами існує багато спільного. Так, і для крайньої необхідності, і для загальної аварії характерна наявність небезпеки. І в тому, і в іншому випадку завдання шкоди має бути єдино можливим засобом запобігання більшій шкоді. Особа навмисне заподіює певну шкоду, щоб ліквідувати погрозу ще більших збитків. Надзвичайність дій також є рисою, характерною і для загальної аварії, і для крайньої необхідності [5, 47]. Крім того, загальну аварію та крайню необхідність поєднує необхідність оцінки доцільності шкоди, яка може бути відверненою, і шкоди, яка може бути завдана учасникам договору морського перевезення.

Разом із тим, на нашу думку, варто звернути увагу на існування низки відмінностей між діями у стані крайньої необхідності та діями, що зумовили загальну аварію. По-перше, різниться характеристика суб'єктів, яким може бути заподіяна шкода. У стані крайньої необхідності шкода заподіюється третій особі або інтересу, не пов'язаному зі створенням небезпеки [6, 7]. Натомість,

при загальній аварії шкода може бути заподіяна як невинному учаснику морського перевезення, так і особі, з вини якої виникла небезпека. По-друге, особа не може бути визнана такою, що діяла у стані крайньої необхідності, якщо вона сама створила небезпечну ситуацію, у той час як розподіл загальноаварійних збитків можливий і в тому випадку, коли загальна для судна, фрахту і вантажу небезпека виникла з вини одного з учасників договору морського перевезення. Із врахуванням цих обставин можна зробити висновок, що загальну аварію слід розглядати як спеціальний випадок дій у стані крайньої необхідності.

Теоретичний і практичний інтерес являє також порівняння крайньої необхідності з таким правовим інститутом, пов'язаним з визначенням наслідків відвернення шкоди, як необхідна оборона, що відображає право кожного громадянина на самозахист та захист осіб від будь-яких посягань з боку правопорушника.

Інститут крайньої необхідності належить до тих категорій цивільного законодавства України, які, відображаючи складність цивільних відносин, призначені врегулювати колізії правомірних інтересів їхніх учасників. Фактично у даному випадку йдеться про розподіл шкоди, завданої за відсутності ознак протиправності, тобто правомірними діями.

Необхідна оборона також є правомірною дією, але у разі виконання умови її не перевищення. Відповідно до ст. 36 КК України необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної й достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони [7, 115]. У судовій практиці необхідною обороною визначаються дії, що здійснюються з метою захисту інтересів і прав не тільки особи, яка захищається, але іншої особи, громадянських або державних інтересів від суспільно небезпечного посягання, яким такі дії були зумовлені і потребують негайного припинення посягання. Необхідною обороною, наприклад, визначаються дії, що заподіюють шкоду в результаті правомірних дій громадянина щодо припинення хуліганства, по затриманню злочинця та ін.

Порівнюючи ці інститути, насамперед, відзначимо, що необхідна оборона відрізняється від крайньої необхідності низкою істотних ознак, поміж яких найбільш важливим є те, що при необхідній обороні шкода заподіюється особі, що створила небезпечну ситуацію, а при крайній необхідності потерпілою може виявитися будь-яка особа; при необхідній обороні відбувається зіткнення правомірного і неправомірного інтересів, тоді як при крайній необхідності має місце колізія правомірних інтересів тощо. На ці відмінності між двома названими інститутами як у цивільному, так і кримінальному праві вказувалося і в юридичній літературі [8, 182; 6, 6–7].

Стан необхідної оборони виникає не лише в момент протиправного посягання, але й при наявності реальної загрози заподіяння шкоди тому, хто обороняється. Для з'ясування цього необхідно враховувати поведінку нападаючого,

зокрема, спрямованість умислу, інтенсивність і характер його дії, що дає підставу особі, яка захищається, сприймати загрозу як реальну (п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 1). Якщо ж небезпека посягання тільки передбачається або вже пройшла, заподіяння шкоди буде неправомірним [9, 31].

Істотною відмінністю між інститутами, що порівнюються, є також те, що при необхідній обороні правомірність дій пов'язана з такою ознакою, як неперевищення її меж. Стаття 1171 ЦК України не вимагає, щоб завдана шкода за розміром не перевищувала шкоду, яка відверталася. Тобто для цивільно-правового регулювання в даному випадку важливо досягнення результату — усунення небезпеки.

Крайня необхідність, як і необхідна оборона, є здійсненням права на захист, тобто правомірною дією. Однак на відміну від необхідної оборони, де шкода завдається тому, хто здійснює посягання, при крайній необхідності шкода завдається особі, поведінка якої є правомірною. При крайній необхідності захист блага, якому загрожувала небезпека, здійснюється за рахунок заподіяння шкоди особі, яка ніякого відношення до небезпеки, що виникла, не має [10, 62]. Враховуючи цю обставину, ЦК України у ст. 1171 покладає на заподіювача шкоди, поведінка якого є правомірною, обов'язок відшкодувати шкоду. Якщо заподіювач діє не у своїх інтересах, а в інтересах третіх осіб, то ст. 1171 ЦК України надає право суду покласти обов'язок відшкодування на третю особу чи звільнити від відшкодування шкоди повністю або частково як цю третю особу, так і того, хто заподіяв шкоду.

У літературі висловлена точка зору, згідно з якою крайня необхідність охоплює необхідну оборону. Виходять при цьому, зокрема, з порівняльного аналізу назви цих інститутів, зазначаючи, що обидві норми містять згадку на «необхідність», чим вказується на соціальну корисність дій, пов'язаних із заподіянням шкоди [2, 62]. Однак існує й протилежна наведеній точка зору [3, 127].

З цього приводу слід зазначити, що якщо відносно соціальної природи необхідної оборони у літературі затвердилась точка зору про те, що реалізація суб'єктивного права на заподіяння шкоди у стані необхідної оборони ґрунтується на праві недоторканності особистості, а також сприяє формуванню активної участі громадян у попередженні і припиненні злочинів [11, 125–126], то стосовно інституту крайньої необхідності це питання практично не досліджувалося. Пропонується визнати правову природу крайньої необхідності аналогічною природі необхідної оборони, лише з дотриманням певних умов. У зв'язку з тим, що шкода при крайній необхідності заподіюється правам і інтересам третіх осіб, право на заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності є субсидіарним правом і виникає лише тоді, коли відсутні інші засоби усунення небезпеки. По-друге, має бути дотримане правило співрозмірності заподіяної шкоди [12, 36–37].

Необхідна оборона, на відміну від крайньої необхідності, може мати місце лише у разі створення загрози особі або майну з боку людини, але не тварин, юридичних осіб, об'єктивних обставин тощо.

Різниця інститутів крайньої необхідності та необхідної оборони полягає також у такій умові правомірності акту крайньої необхідності, як вимога, щоби небезпека не могла бути усунута за даних обставин іншими засобами. При необхідній обороні цього не вимагається.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що завдання шкоди у стані крайньої необхідності відрізняється від завдання шкоди у стані необхідної оборони низкою рис: 1) за загальним правилом, шкода, завдана при необхідній обороні, не відшкодовується; шкода, завдана при крайній необхідності, навпаки, підлягає відшкодуванню; 2) при необхідній обороні небезпека завжди походить від нападника-людини; при крайній необхідності джерело небезпеки значення не має; 3) при необхідній обороні шкода завдається особі, від якої походить небезпека; при крайній необхідності шкода може бути завдана як джерелу небезпеки, так і іншим особам; 4) при необхідній обороні шкода відшкодовується (якщо існує обов'язок її відшкодування) особою, яка її завдала; при крайній необхідності існує низка варіантів визначення особи, на яку покладається обов'язок відшкодування шкоди.

Порівнюючи крайню необхідність та суміжні правові інститути доцільно також згадати про спроби розмежування таких категорій, як «усунення небезпеки» та «дія в стані крайньої необхідності». Зокрема, у літературі з кримінального права при дослідженні інституту крайньої необхідності для усунення суперечностей щодо юридичної оцінки дій особи, що необережно створила стан крайньої необхідності, а потім завдала шкоди для усунення цієї небезпеки, пропонувалося розділити норму щодо завдання шкоди у стані крайньої необхідності на дві норми: крайня необхідність та усунення небезпеки. При цьому згадувалося, що аналогічне положення міститься у КК Швейцарії, де інститут крайньої необхідності підрозділяється на дві форми поведінки, залежно від мети: 1) усунення небезпеки, що загрожує власним інтересам; 2) усунення небезпеки, що загрожує чужим інтересам. У першому випадку крайня необхідність тлумачиться як здійснення особою діяння для запобігання безпосередньої і такої, що не може бути усунена іншими засобами, небезпеці, яка загрожує благо, що належить особі, якщо вона не винна у створенні небезпеки. У другому випадку зазначена умова не ставиться [13]. У КК Німеччини інститут крайньої необхідності передбачений двома нормами і регламентується §34 та §35. Параграф 35, який передбачає власне інститут крайньої необхідності, коли шкода завдається для усунення небезпеки власним інтересам, містить вказівку, що стан крайньої необхідності не визнається, якщо залежно від обставин від суб'єкта можна вимагати, щоб він змирився з небезпекою, якщо він сам її створив [12, 173–174].

Викладена позиція становить інтерес тому, що, хоча вона була сформульована щодо кримінального законодавства, але фактично відображає цивілістичний підхід до вирішення зазначеної проблеми, оскільки у структурі ЦК України достатньо послідовно розрізняються наслідки дій, спрямованих на усунення небезпеки чи запобігання завданню шкоди, захист чужих майнових інтересів тощо (глави 79 та 80 ЦК України), і завдання шкоди у стані крайньої необхід-

ності (ст. 1171, яка знаходиться у главі 82 ЦК України). Разом із тим у ЦК України розмежування зазначених відносин проводиться, на нашу думку, більш вдало: не за ознакою походження джерела небезпеки, а за ознакою об'єкта, якому загрожувала небезпека, суб'єкта, якому завдана шкода, та характеру дій, спрямованих на усунення небезпеки.

Це дозволяє достатньо чітко розмежувати зобов'язання відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності, та інші недовіірні зобов'язання, спрямовані на запобігання загрозі виникнення шкоди.

Проведений вище порівняльний аналіз таких інститутів цивільного права України, як крайня необхідність, загальна аварія та необхідна оборона, дозволяє зробити висновок, що усі вони є різновидами зобов'язань, які виникають внаслідок завдання шкоди при вчиненні правомірних дій, спрямованих на відвернення загрози цивільним правам та інтересам. Хоча у правових наслідках, які встановлені їх нормами, існують відмінності, однак досить помітною є загальна тенденція до полегшення матеріального становища осіб, які не вчиняли протиправних дій, хоча і завдали шкоду, прагнучи відвернути загрозу. Думається, що й подальший розвиток вітчизняного цивільного законодавства у цій галузі має відбутися із врахуванням зазначеної тенденції.

Література

1. Пинидзе Ф. Г. Крайняя необходимость по советскому гражданскому праву: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — М., 1974. — 17 с.
2. Аптопов В. Ф. Крайняя необходимость в уголовном праве: Монография. — М.: ЮНИТИ-ДАПА, 2005. — 112 с.
3. Пасхаков А. М., Шкабин Г. С. Институт крайней необходимости в российском уголовном праве. — М.: Юрлитинформ, 2006. — 240 с.
4. Шемонаев В. Ю. Загальна аварія (цивілістичні аспекти): Автореф. дис... канд. юрид. наук. — 2003.
5. Ажимов Р. И. О юридической природе общей аварии // Правоведение. — 1972. — № 1.
6. Майдашик Л. Возмещение вреда, причиненного правомерными действиями // Советская юстиция. — 1965. — № 14. — С. 6–7.
7. Кримінальний кодекс України: Паук.-практ. комент. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. Т. Малярошка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 2-ге вид., переробл. та допов. — Х.: Одиссей, 2004.
8. Пинидзе Т. Г. К понятию крайней необходимости в советском гражданском праве // Проблемы государства и права на современном этапе. — 1974. — Вып. 8.
9. Про судову практику у справах про необхідну оборону: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26 квітня 2002 р. // Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: 1973–2005 рр. — Х., 2006.
10. Мазур О. С. Цивільне право України: Павч. посіб. — К.: Центр павч. л-ри, 2006.
11. Огурцов П. А. Правоотношения и ответственность в советском уголовном праве. — Рязань, 1976.
12. Випокуров В. Н. Крайняя необходимость как обстоятельство, исключающее преступность деяния: Дис... канд. юрид. наук. — М.: РГБ, 2002.
13. Серебрянникова А. В. Уголовный кодекс Швейцарии: основные черты книги первой // Вестник МГУ. — 1997. — № 6. — С. 57–58.